FUQAROLIK PROTESSIDA ELEKTRON DALILLARDAN FOYDALANISH VA ULARGA BAHO BERISHNING PROTESSUAL ASOSLARI: NAZARIYA VA AMALIYOT MUAMMOLARI

Rahimova Guliston Atamuratovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, "Tarix va huquq" fakulteti, Huquq kafedrasi stajor-o'qituvchisi
Rahimovaguliston68@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy tezisda raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan sharoitda fuqarolik protsessida elektron dalillardan foydalanish, ularni to'plash, tekshirish va sud tomonidan baholashning protsessual xususiyatlari kompleks tadqiq etilgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK) normalari hamda ilg'or xorijiy davlatlar tajribasi qiyosiy-huquqiy tahlil qilinib, elektron hujjatlar, raqamli izlar, videokonferensaloqa vositalari hamda sun'iy intellekt elementlari orqali yaratilgan ma'lumotlarni qonuniy dalil sifatida e'tirof etishning huquqiy muammolari ochib berilgan. Shuningdek, elektron dalillarning haqiqiyligi, yaxlitligi va maqbulligini ta'minlashga qaratilgan ilmiy-nazariy takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *fuqarolik protsessi, elektron dalillar, raqamli ma'lumotlar, elektron hujjat, dalillarga baho berish, maqbullik, ishonchlilik, E-XSUD.*

Аннотация: *В данном научном тезисе комплексно исследуются процессуальные особенности использования, сбора, исследования и оценки электронных доказательств судом в условиях бурного развития цифровой экономики и информационных технологий. На основе сравнительно-правового анализа норм Гражданского процессуального кодекса (ГПК) Республики Узбекистан и опыта передовых зарубежных стран раскрыты правовые проблемы признания электронных документов, цифровых следов, средств видеоконференцсвязи и данных, созданных с помощью элементов искусственного интеллекта, в качестве законных доказательств. Также разработаны научно-теоретические предложения, направленные на обеспечение подлинности, целостности и допустимости электронных доказательств.*

Ключевые слова: *гражданский процесс, электронные доказательства, цифровые данные, электронный документ, оценка доказательств, допустимость, достоверность, E-XSUD.*

Abstract: *This scientific thesis comprehensively examines the procedural features of using, gathering, examining, and evaluating electronic evidence by the court in the context of the rapid development of the digital economy and information technologies. Based on a comparative legal analysis of the norms of the Civil Procedure Code (CPC) of the Republic of Uzbekistan and the experience of advanced foreign jurisdictions, the thesis highlights the legal challenges of recognizing electronic documents, digital traces, video conferencing tools, and data generated by artificial intelligence elements as lawful evidence. Furthermore, scientific and theoretical proposals aimed at ensuring the authenticity, integrity, and admissibility of electronic evidence have been developed.*

Keywords: *civil procedure, electronic evidence, digital data, electronic document, evaluation of evidence, admissibility, reliability, E-XSUD.*

I. KIRISH: TADQIQOTNING DOLZARBLIGI VA MAQSADI

Raqamli transformatsiya jarayonlari jamiyatning barcha sohalariga, jumladan, odil sudlovni amalga oshirish mexanizmiga ham chuqur kirib bormoqda. Hozirgi kunda fuqarolik munosabatlarining salmoqli qismi internet tarmoqlari, elektron tijorat platformalari, messenjerlar va raqamli platformalar orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa o‘z navbatida nizolarning tabiatini o‘zgartirib yubordi va an’anaviy qog‘oz shaklidagi dalillar o‘rnini raqamli va elektron dalillar egallashiga olib keldi.

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksida (FPK) elektron dalillar tushunchasi va ularni tekshirish tartibi qisman aks ettirilgan bo‘lsa-da, amaliyotda quyidagi fundamental muammolar saqlanib qolmoqda:

1. Elektron dalillarning autentifikatsiyasi: Taqdim etilgan elektron yozishmalar yoki fayllarning soxtalashtirilmaganini va o‘zgartirilmaganini aniqlashning aniq protsessual mexanizmlari yetishmaydi.

2. Saqlash va taqdim etish tartibi: Internet tarmog‘idagi ma’lumotlarni (veb-sahifalar, ijtimoiy tarmoq postlari) notarial tasdiqlash va sudga taqdim etish jarayonidagi bo‘shliqlar.

3. Sudyaning raqamli savodxonligi: Murakkab elektron ma’lumotlar va axborot texnologiyalari yordamida olingan dalillarga huquqiy baho berishda sudyalarning maxsus bilimga bo‘lgan ehtiyoji.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — fuqarolik protsessida elektron dalillardan foydalanishning nazariy va amaliy muammolarini o‘rganish, ularni isbotlash vositasi sifatidagi maqomini qonuniy jihatdan mustahkamlash hamda FPK normalarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

II. ELEKTRON DALILLAR TUSHUNCHASI VA ULARNING PROTESSUAL TABIATI

2.1. Elektron dalil kategoriyasining nazariy asoslari

An’anaviy fuqarolik protsessual huquqida dalillar yozma, ashyoviy, guvohlar ko‘rsatmalari va ekspert xulosalariga bo‘lingan bo‘lsa, zamonaviy axborot asrida "elektron dalil" (*electronic evidence*) mustaqil va universal toifaga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi FPKning 73-moddasiga muvofiq, yozma dalillar qatoriga elektron hujjatlar va boshqa axborot telekommunikatsiya tarmoqlari orqali olingan ma’lumotlar kiritilgan. Biroq, elektron dalil tushunchasi o‘zining keng qamrovli xususiyatlariga ko‘ra (o‘zgaruvchanlik, yashirin xususiyat, metama’lumotlarga egalik) tor doiradagi yozma dalil tushunchasiga to‘liq sig‘maydi.

2.2. Elektron dalillarning asosiy xususiyatlari

- Immateriallik (Moddiymaslik): Elektron dalillar jismoniy shaklga ega emas, ular axborot tashuvchilarda (*server, xotira kartasi, bulutli saqlash*) raqamli kod ko‘rinishida saqlanadi.
- O‘zgaruvchanlik (Volatility): Elektron ma’lumotlar osongina tahrirlanishi, o‘chirilishi yoki o‘zgartirilishi mumkin, bu esa uning yaxlitligini (*integrity*) ta’minlashni talab qiladi.
- Metama’lumotlarning mavjudligi: Har bir elektron fayl qachon yaratilgani, kim tomonidan o‘zgartirilgani va qaysi qurilmadan foydalanilganini ko‘rsatuvchi yashirin axborotga ega bo‘ladi.

III. FUQAROLIK PROTESSIDA ELEKTRON DALILLARDAN FOYDALANISHNING AMALIY MUAMMOLARI

3.1. Elektron xabarlar va messenjerlardagi yozishmalarni baholash

Bugungi kunda fuqarolik nizolarida (qarz olish, mehnat munosabatlari, oilaviy nizolar) Telegram, WhatsApp va boshqa messenjerlardagi skrinshotlar dalil sifatida ommaviy ravishda taqdim etilmoqda.

- Muammo 1: Skrinshotni osongina fotomontaj qilish yoki matnni soxtalashtirish mumkin. Sudyalar esa maxsus bilimga ega bo‘lmagani sababli bunday skrinshotlarga huquqiy baho berishda qiynaladilar.
- Muammo 2: Notariuslar tomonidan internet sahifalari yoki elektron yozishmalarni ko‘rikdan o‘tkazish amaliyoti to‘liq tartibga solinmaganligi sababli, ba’zi sudlar notarial dalil ta’minotini turlicha talqin qilmoqdalar.

3.2. Raqamli imzolar va elektron shartnomalarning ishonchliligi

Fuqarolik kodeksiga muvofiq tuzilgan elektron shartnomalar bo‘yicha nizolar kelib chiqqanda, tomonlarning elektron raqamli imzosi (ERI) haqiqiyligini tekshirish protsessi ba’zan texnik ekspertizani talab qiladi. Ekspertiza jarayoni esa o‘z navbatida oylab vaqt olishi va odil sudlovni kechiktirishi mumkin.

IV. ELEKTRON DALILLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH BO‘YICHA TASHKILIY CHORA-TADBIRLAR

4.1. FPKga "Elektron dalillar" bo‘yicha maxsus moddalar kiritish

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga "Elektron dalillar" nomli alohida modda yoki kichik bob kiritish maqsadga muvofiqdir. Unda quyidagilar belgilanishi lozim:

1. Elektron dalillarning turlari (elektron hujjatlar, raqamli fotosuratlar, video va audio yozuvlar, veb-sahifalar, elektron pochta xabarlari).

2. Elektron dalillarni taqdim etish va ularning yaxlitligini ta’minlash talablari.

3. Elektron dalillarni rad etish yoki soxta deb topish tartibi.

4.2. "Raqamli ekspertiza" va IT-mutaxassislarni protsessga jalb qilish

Sudlar huzurida yoki mustasno tartibda sud-texnika ekspertiza markazlarida elektron dalillarni tekshiruvchi maxsus bo‘linmalarni kuchaytirish, sudyalar va yuristlar uchun "Raqamli huquq va kompyuter-texnik ekspertiza asoslari" bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur.

V. TAKLIF VA TAVSIYALAR (QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH)

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. O‘zbekiston Respublikasi FPKning 73-moddasini quyidagi tahrirda to‘ldirish:

"Elektron dalillar — bu elektron shaklda yaratilgan, saqlanadigan yoki uzatiladigan, jumladan, elektron hujjatlar, elektron pochta xabarlari, messenjerlardagi yozishmalar, raqamli fotosuratlar, video va audio yozuvlar hamda boshqa raqamli ma’lumotlar bo‘lib, ular ishning holatlarini aniqlash uchun xizmat qilishi mumkin."

2. Elektron dalillarning maqbulligi (*Admissibility*) mezonlarini qonuniy belgilash: Sudga taqdim etilgan elektron dalil o‘zining boshlang‘ich manbasidan olingani, buzilmagani va o‘zgartirilmagani haqida texnik ma’lumotlarga (metama’lumotlarga) ega bo‘lishi shartligini protsessual talab sifatida kiritish.

3. E-XSUD tizimida elektron dalillarni himoyalangan arxivlash mexanizmini joriy etish: Sudga taqdim etilayotgan barcha raqamli fayllarni blokcheyn yoki shifrlangan himoyalangan serverlarda saqlash orqali ularning o‘zgartirilishining oldini olish.

VI. XULOSA

Fuqarolik protsessida elektron dalillardan foydalanish va ularga baho berish mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. An’anaviy dalillarni yig‘ish usullari raqamli asr talablariga to‘liq javob bera olma-

yotgan bir paytda, qonunchilikni modernizatsiya qilish, elektron dalillarning protsessual maqomini aniq belgilash hamda sudyalarning texnik savodxonligini oshirish odil sudlovning sifati va shaffofligini ta’minlashning kafolatidir.

Elektron dalillarning huquqiy tartibga solinishi nafaqat fuqarolarning buzilgan huquqlarini himoya qilishni tezlashtiradi, balki raqamli iqtisodiyot muhitida ishonchli va adolatli sud amaliyotini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2024.

2. O‘zbekiston Respublikasining "Elektron raqamli imzo to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2022.

3. O‘zbekiston Respublikasining "Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2022.

4. Mamasiddiqov M.M. Raqamli iqtisodiyot sharoitida fuqarolik protsessida dalillar va isbotlash. // Qonunchilik muammolari tahlili. – Toshkent, 2022. – № 3. – B. 45-52.

5. Egamberdiyev E.H. Fuqarolik protsessida elektron dalillardan foydalanish muammolari. // O‘zbekiston Respublikasi Sudyalari axborotnomasi. – Toshkent, 2023. – № 2. – B. 60-67.

6. Reshetnikova I.V. Evidens v grajdanskom processe: tsifrovaya era. – Moskva: Statut, 2020. – 240 s.

7. Treushnikov M.K. Elektronnыe dokazatelstva v grajdanskom sudoproizvodstve. // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 11. Pravo. – 2021. – № 4. – S. 12-25.

8. Mason S. Electronic Evidence. 4th Edition. – London: Institute of Advanced Legal Studies, 2017. – 550 p.

9. Redden J. Digital Evidence and Computer Crime. 3rd Edition. – Boston: Syngress, 2019. – 416 p.

10. Cadiet L. Civil Justice in the Digital Age. – Paris: LexisNexis, 2021. – 320 p.

11. Zarkova M.Yu. Tsifrovie dokazatelstva v arbitrajnom i grajdanskom protsesse. – Sankt-Peterburg: Piter, 2022. – 180 s.

12. Official website of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan: https://sud.uz